

„HÁDKY HISTORIKŮ“ O NÁRODNÍ SOCIALISMUS PO ROCE 1945

CHRISTOPH CORNELIBEN

Při zpětném pohledu na léta od konce druhé světové války upozornil již před více než desítkou let filozof a historik Hermann Lübbe na to, že vědecké a společenské diskuse o národním socialismu s přibývajícím časovým odstupem spíše slábnou než sílí.¹ Uplynulá léta tuto tezi jasně potvrzují. Z hlediska kvantity je třeba říci, že výsledky novějšího historického bádání o národním socialismu, jak našeho, tak i zahraničního, jsou velmi efektní. Novější bibliografie Michaela Rucka o dějinách národního socialismu shromažďuje bez nároku na úplnost přes 20 000 titulů. Jenom pro dílčí oblast „Porážka národně socialistické minulosti“ uvádí bibliografie 1434 publikací a užší okruh – recepce nacistické minulosti – zaujímá ještě přes 600 titulů.²

Velké množství uvedené literatury, zvláště literatury z naposledy jmenovaného okruhu, se vrací k různým kontroverzím historiků, které mohou být od r. 1945 zároveň chápány jako předstupně vědecké diskuse o národním socialismu. V této souvislosti vzbudila kniha mladého amerického historika Daniela Goldhagena s názvem *Hitler's Willing*

¹ Hermann LÜBBE, *Der Nationalsozialismus im deutschen Nachkriegsbewußtsein*, in: HZ 236 (1983), s. 579–599, zde s. 579.

² Michael Ruck (ed.), *Bibliographie zum Nationalsozialismus*, Köln 1995.

Executioners dojem, že tím byl vyvolán další spor historiků. Goldhagenovy dalekosáhlé teze musely skutečně provokovat, neboť, jak píše, mnoho set tisíc Němců bylo součástí rozpínavého a násilnického mocenského systému, v němž žili a umírali židé i nežidé. Prudkou odezvu vyvolalo navíc jeho tvrzení, že německou společnost prostoupil na všech úrovních tak silný antisemitismus, že „Němci, ať viníci nebo přihlížející, reagovali na požadavek vyhlazení židů s pochopením a ochotou“. Je třeba dodat, že zde nešlo o spor historiků. Nějaké spory zde sice byly, zpravidla o ujasnění jednotlivých stanovisek, avšak spor mezi historiky o věcné výpovědi, dokonce nějaký konflikt o teoretickou, metodickou a politicko-morální samozřejmost historické disciplíny zde v podstatě nebyl. Šlo spíše o diskusi podporovanou publicistikou, která se v dalších letech rozšířila a zaměřila především na ty státy, které byly přímo či nepřímo postiženy nacistickou okupací a vládou násilí.³

Goldhagenovu práci, ale i její veřejnou odezvu náležitě pochopíme jen přesnějším studiem dnešních vnitroamerických diskusí. Sem by patřila mj. přesnější analýza vnitrožidovské debaty a konflikty mezi etnickými skupinami ve Spojených státech, tím se zde však nebudeme zabývat. Nadále nám tato hlediska budou spíše podnětem k přesnějšímu prozkoumání pozadí a obsahu německých diskusí o národním socialismu po r. 1945. Cílem je historizace historickovědních diskusí o národním socialismu od konce druhé světové války. Otázka zní konkrétně takto: jak lze uvést v souvislost obrat ve sporu historiků o hlavní aspekty dějin Třetí říše s politickým, společenským a kulturním vývojem v dějinách Spolkové republiky Německo? Jakými otázkami, jakými cíli, ale také jakými pojmy, metodami, teoriemi a také interpretacemi se historikové v posledních padesáti letech vypořádávali s národním socialismem?

³ K diskusi viz kniha Daniela GOLDHAGENA, *Hitler's Willing Executioners*, New York 1995, a řada kritických recenzí v „Die Zeit“, č. 16–24/96, a odpověď Goldhagena svým kritikům, v: Die Zeit ze 2. srpna 1996. Příspěvkem Ulricha Herberta ze 14. června 1996 končí typickým způsobem „Goldhagenovská diskuse“, kterou Volker Ullrich diagnostikoval původně jako začátek nového sporu historiků. Na tom nic nezměnilo ani vydání Goldhagenovy knihy v němčině.

Abychom zde krátce odkázali na bádání, náznaky odpovědí na tyto otázky existují již dlouho, zvláště od 80. let. Před nedávnem bylo možno zaznamenat dokonce nápadný trend k historiografické reflexi.⁴ Tento trend získal ještě dodatečnou vzpruhu procesem sjednocení Německa.⁵ Dřívější, spíše paušalizující posudky o „neschopnosti Němců truchlit“, tedy Mitscherlichova teze ze 60. let, a obecné potvrzení celkového společenského procesu tyto věci potlačovat dnes ustoupily diferencovanějšímu hodnocení. Posudky vypadají zčásti výrazně pozitivněji, ne-li dokonce apologeticky. Tak např. Lübbe definoval zdrženlivost ve veřejné tematizaci individuální a institucionální nacistické minulosti v prvních poválečných letech jako postupnou snahu o integraci „subjektů minulosti“ do nového demokratického státu.⁶

Na mnoha místech byly také popsány základní rysy v poválečném vývoji historické vědy ve Spolkové republice.⁷ Příslušná pojednání jsou

⁴ Z příslušných publikací jmenujme: LÜBBE, *Nationalsozialismus*; Bernd FAULENBACH, *NS-Interpretationen und Zeitklima*. Ke změně ve zpracování nedávné minulosti, v: APZ B22/1987, s. 19–30; Dan Diner (ed.), *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*, Frankfurt a. M. 1987; Peter Graf KIELMANSEGG, *Lange Schatten*. Vom Umgang der Deutschen mit der nationalsozialistischen Vergangenheit, Berlin 1989; Hermann GRAML, *Die verdrängte Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus*, in: Martin Broszat (ed.), *Essays zur Periodisierung der deutschen Nachkriegsgeschichte*, München 1990, s. 169–183; Walter H. Pehle (ed.), *Der historische Ort des Nationalsozialismus. Annäherungen*, Frankfurt a.M. 1990; Uwe Backes/Eckhard Jesse/Rainer Zitelmann (ed.), *Die Schatten der Vergangenheit*, Berlin 1990; Ulrich Brockhagen, *Vergangene Vergangenheitsbewältigung. Zum Umgang mit der NS-Vergangenheit während der fünfziger und sechziger Jahre*, v: *Mittelweg* 1 (1992), s. 145–154; Karl Heinz Roth, *Historisierung des Nationalsozialismus*, in: *Berliner Debatte. Zeitschrift für sozialwissenschaftlichen Diskurs* 5/1993, s. 11–22; Helmut KÖNIG, *Der Nationalsozialismus im Bewusstsein der Bundesrepublik Deutschland*, v: *Leviathan* 2/1996, s. 163–180.

⁵ Srov. Jürgen Danyel (ed.), *Die geteilte Vergangenheit. Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten*, Berlin 1995.

⁶ LUEBBE, *Nationalsozialismus*, s. 587.

⁷ Udo WENGST, *Geschichtswissenschaft und „Vergangenheitsbewältigung“ in Deutschland nach 1945 und nach 1989/90*, v: *GWU* 46 (1995), s. 189–205, zde k tomu pořídil obsáhlý katalog historických příspěvků, v němž upozorňuje zvláště na zakládání mimo-univerzitních institutů pro výzkum NS od 50. let. Dále je pro zásadní otázky týkající se historické vědy směrodatný Winfried SCHULZE, *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*, München 1989. Doplňující pohledy poskytují následující sborníky: Ernst

však nápadně charakteristická svou institučně historickou perspektivou. My chceme naproti tomu na následujících stránkách použít dvojího přístupu, s nímž se pokusíme nejprve vymezit měnící se rámec historických kontroverzí, ve kterém se odvíjely diskuse mezi historiky od roku 1945. Obsahy a konstelace některých hlavních kontroverzí historické obce budou pak uvedeny do souvislosti s předchozími úvahami. Konkrétně se přitom jedná o debaty v průběhu „dlouhých 50. let“, o diskuse o totalitarismu a fašismu, o polykracii a vůdcově státu, a konečně o historizaci národního socialismu ve znamení dějin všedního dne.

Rámcové podmínky historickovědních sporů o národní socialismus

Na tomto místě se můžeme dotknout jen v hrubých rysech průměry faktorů, které konkrétně ovlivňovaly v uplynulých padesáti letech práce a myšlení historiků. Z hlediska teoretického musíme nejprve upozornit na to, že všechny spory historiků o národní socialismus probíhaly vždy velmi prudce také proto, že byly všechny charakterizovány propojením – snad nevyhnutelným – trojí dimenze: propojením na historicko-filozofické, politicko-ideologické a na morální úrovni, jak to podrobně popsal Ian Kershaw.⁸ Je však nutno dodat, že vzájemný poměr těchto dimenzí se od r. 1945 výrazně změnil. Teprve dnes je možné bádání z perspektivy viníků, ale naopak tu chybí odpovídající data přímo z poválečné doby a následujících let na pozadí velmi spletité situace individuální spoluviny a částečně také potřeby ji potlačovat. Už také sám národní socialismus se však nemohl po r. 1945 stát „normálním“ předmětem historické vědy jako jiné historické epochy, protože diskuse o těchto otázkách zůstávala

Schulin (ed.), *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*, München 1989, a Hartmut Lehman/James Van Horn Melton (ed.), *Path of Continuity. Central European Historiography from the 1930s to the 1950s*, Washington 1994.

⁸ Srov. Ian KERSHAW, *The Nazi Dictatorship, Problems and Perspectives of Interpretation*, 2. vyd., London 1989, s. 2.

do r. 1989 součástí dějin vztahů a percepce obou německých států. Z toho vyplývala celá řada efektů vzájemného působení a opačná polarizace u historicko-politických stanovisek právě k národnímu socialismu. Historické bádání o německém odboji a obnova a vytváření rozdílných tradičních pout na této úrovni v obou německých státech patří asi k nejnápadnějším příkladům pro tento problém.

Další obecná hypotéza se vztahuje k vývoji politické kultury v nástupnických státech Třetí říše. Otázka hodnocení nacistického období se v posledních padesáti letech vždy zjevně velmi těsně spojovala s politickou a společenskou identitou (západo)německých historiků a s jejich vazbou na politickou kulturu Spolkové republiky. Toto je vlastně v podstatě sebeuvědomění, jak už je jasně formuloval Max Weber ve svém slavném pojednání o objektivitě sociologického poznání: „Co se stává předmětem zkoumání a jak daleko se toto zkoumání rozprostírá v nekonečnosti kauzálních souvislostí“, říká se zde, „to určují ideje, které ovládají badatele a jeho dobu.“ Pro praktický rozvoj historického bádání ve Spolkové republice má však tento axiom zcela zvláštní význam, neboť politická kultura Spolkové republiky se po celá desetiletí jasně definovala morálně motivovaným, zcela odmítavým postojem vůči národnímu socialismu. Západoněmecký stát si tento odmítavý postoj osvojil přímo jako součást existence politické kultury – „poučení“ z Výmaru a ze Třetí říše, zatímco v jiných nástupnických státech Třetí říše, jako v případě Rakouska, byl tento postoj buď externalizován nebo, jako v Německé demokratické republice, internacionalizován.⁹

Vedle těchto základních podmínek všech kontroverzí mezi historiky od r. 1945 můžeme však také najít konkrétnější prvky v politické kultuře Spolkové republiky, které měly důležité zpětné působení na vývoj odborných debat historiků. V první řadě se to týká skutečnosti, že se společnost Spolkové republiky jako celek otvírala těmto otázkám jen zdráhavě. Pro objasnění musíme pro tento účel vycházet ze

⁹ M. Rainer LEPSIUS, *Das Erbe des Nationalsozialismus und die politische Kultur der Nachfolgestaaten des „Großdeutschen Reiches“*, v: Kultur und Gesellschaft. Verhandlungen des 24. deutschen Soziologentages, ed. v. Max Haller u.a., Frankfurt a. M. 1988, s. 247–264, zde 247–252.

sporného, ale snad přesto výmluvného indikátoru: z postoje obyvatelstva vůči národnímu socialismu po r. 1945.¹⁰ Ještě hluboko do šedesátých let byla pravidelně více než polovina osob dotázaných podle reprezentativních anket toho mínění, že systém Třetí říše byl nakonec dobrý, avšak špatně řízený. Jakkoli mohou být jednotlivé výsledky a dokonce jednotlivé otázky problematické, poukazují na různé konturované posuny ve vývoji „duchovní mapy (Geisteslandkarte)“ Spolkové republiky, abychom se zde přidrželi pojmu Jacoba Burckhardta.

Za druhé, z politického hlediska, a to konkrétně ze strany spolkové vlády pod vedením Konrada Adenauera byl tento základní postoj v prvních letech Spolkové republiky podporován. Do první fáze poválečné doby spadalo mj. ukončení denacifikace, série zákonů o amnestii a velkorysé znovupřijímání úředníků propuštěných v r. 1945. Díky tomu se také někteří historikové octli zpět na svých dřívějších pozicích, poté co byli dočasně propuštěni ze svého dřívějšího služebního poměru nebo byli ponecháni s omezeními. Politika normativně-symbolického oddělení od národního socialismu byla nakonec zmařena také shora posílením společenské mentality „tlusté čáry“. Musíme zdůraznit, že toto klima 50. let nebylo pro kritické bádání o národním socialismu vcelku příznivé.¹¹

Novější studie o dějinách společnosti 50. let nadto zcela jasně zjistily, že německá společnost těchto let se v mnoha aspektech podobala spíše starším sociálním formacím, jaké se vytvořily od přelomu století a částečně od 20. let. Proces kulturní modernizace, kterým se rozumí v první řadě to, že se západoněmecká společnost otevřela vůči západním vlivům v literatuře, hudbě, tisku, filmu a v životním stylu, se začal v širším měřítku uplatňovat teprve v 60. letech.¹² Co se týče vývoje německé historické vědy, je zde několik paralel. Také zde zna-

¹⁰ Srov. k tomu naposledy Axel SCHILD, *Moderne Zeiten. Freizeit, Massenmedien und „Zeitgeist“ in der Bundesrepublik der 50er Jahre*, Hamburg 1995, s. 306–323.

¹¹ Zejména politické aspekty těchto otázek jsou zevrubně probrány ve studii: Norbert FREI, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, München 1996.

¹² Srov. Axel Schildt/Arnold Sywottek (ed.), *Modernisierung im Wiederaufbau. Die westdeutsche Gesellschaft der 50er Jahre*. Bonn 1993.

menají teprve 60. léta jasné otevření se západnímu, především anglosaskému bádání, a nadto přílivu nových otázek a metod. V letech po válce byly také měnící se dějiny historiografického a literárního zpracování nacistické doby nápadně podobné posunům a změnám politické kultury ve Spolkové republice, na což upozornil už před několika lety Martin Broszat. To se výrazněji ukazovalo od poloviny 70. let, v takzvaném neokonzervativním obratu, který kráčel ruku v ruce se zřetelnou změnou vědomí. Pro historickou vědu to mělo dvojí, v zásadě paradoxně působící následek: na jedné straně tyto procesy vyústily v radikální odmítnutí smyslu historického poznání vůbec; na druhé straně zjišťujeme vzrůstající poptávku po orientaci pomocí historických reflexí. Výstavy, historická muzea a sílíci trh historické literatury charakterizují některé z trendů s tím spojených.¹³

Vedle těchto politicko-kulturních faktorů zjišťujeme také jiné, specifitější historickovědné pozadí, které se stalo účinným vymezujícím faktorem historického bádání po r. 1945. K tomu je nejprve třeba podívat se blíže na konkrétní situaci německé historické vědy v roce 1945. V německých poválečných dějinách nebyla žádná „Stunde Null“, ani pro politiku ani pro ekonomiku ani pro historickou vědu. Po skončení války určovali obraz novější historické vědy lidé kolem šedesátky a někdy ještě starší. Uvedme některá jména: Friedrich Meinecke (83 let), Franz Schnabel (58), Gerhard Ritter (57) a Ludwig Dehio (62). Jak vysvětlíme tuto výchozí situaci? Ačkoli historická věda vyšla ze systému národního socialismu zdánlivě bez obtíží, projevilo ve skutečnosti mnoho německých historiků v mnoha směrech vstřícnost vůči národně-socialistickému obrazu světa nebo ho dokonce vyznávali. V této otázce nejsou jednoduché odsudky na místě a najít jasnou dělící čáru mezi kolaborací a rezistencí je těžké. Snad Gerhard Ritter ztělesňuje ve své osobě celou šíři možných reakcí a vystupování německých historiků za národního socialismu, když pomineme

¹³ Martin BROSZAT, *Literatur und NS-Vergangenheit*, v: tentýž, *Nach Hitler*, München 1988, s. 221; tentýž, *Die Ambivalenz der Forderung nach mehr Geschichtsbewußtsein*, v: tamtéž, s. 283; Karl-Ernst JEISMANN, „*Identität*“ statt „*Emanzipation*“. *Zum Geschichtsbewußtsein der Bundesrepublik*, v: APZ B20-21/1986, s. 3–16.

skupinu těch z nich, kteří se s režimem spustili naplno.¹⁴ Pro konkrétní rozvoj oboru měl pak nemalý význam návrat emigrantů, který se ovšem nekonal ve velkém rozsahu. K těm z mála, kteří se vrátili, patřil konzervativně zaměřený Hans Rothfels, což je typické, zatímco hlavní představitelé židovsko-liberálního proudu dali po r. 1945 z mnoha důvodů přednost životu ve své nové vlasti.¹⁵ Tím byla určena výchozí konstelace německé historiografie po r. 1945, takže zde nebyla a po mnoho let ani nemohla být změna „paradigmatu“. Spíše se dá mluvit o relativní kontinuitě německé historiografie ve znamení „politicky krotkého historismu“, jak ho označil Ernst Schulin.

V této souvislosti se však dodnes velmi málo upozorňovalo na to, že moderní dějiny byly založeny jako nová disciplína první fáze západoněmecké historiografie. Byla to, jak bylo řečeno, politicko-morálně krotká disciplína, avšak převaha spíše historistického způsobu nazírání zůstala zachována. To se shoduje také s opravdu nejvýznamnější knihou této fáze, se Studií o rozpadu Výmarské republiky z roku 1955 od Karla Dietricha Brachera (*Studie über Auflösung der Weimarer Republik*). Zde byl totiž učiněn pokus objasnit pomocí politicky typologizujícího pojmosloví konec Výmarské republiky multi-kauzálním spletencem příčin. Ve skutečnosti však zůstal Bracherův pojem naplněn čistě empiricky.¹⁶

Nový nástup v historiografii, zvláště v rámci sociálních a strukturálních dějin po r. 1945, se projevil nejprve v dílčích oblastech stranou

¹⁴ K historiografii za národního socialismu je nadále směrodatná studie Karl Ferdinanda WERNERA, *Das NS-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft*, Stuttgart 1967. Karen SCHÖNWÄLDER, *Historiker und Politik. Geschichtswissenschaft im Nationalsozialismus*, Frankfurt 1992, se především soustřeďuje na mimopolitická stanoviska německých historiků z let 1933–1945.

¹⁵ Srov. k tomu naposledy Hartmut Lehman/James J. Sheehan (ed.), *An interrupted Past: German Speaking Refugee Historians in the United States after 1933*, Washington 1991, a Catherine EPSTEIN, *A Past Renewed. A Catalog of German Speaking Refugee Historians in the United States after 1933*, Washington 1993.

¹⁶ Není asi náhodou, že se teprve od konce 80. let projevuje v moderních dějinách silnější metodická a historiografická reflexe. Srov. k tomu Horst MÖLLER, *Zeitgeschichte Fragestellungen, Interpretationen, Kontroversen*, in: *ApuZ* B2/1988, s. 3–16; Hans Günter HOCKERT, *Zeitgeschichte in Deutschland. Begriff, Methoden, Themenfelder*, in: *ApuZ* Burg29/1993, s. 3–19; Gerhard Schulz, *Einführung in die Zeitgeschichte*, Darmstadt 1985.

moderních dějin. Tak to zůstalo dlouho přes období 50. let. Heidelberský pracovní tým pro sociální dějiny a zástupci historické sociologie se národním socialismem nezabývali. To platí výrazně i o diskusích, které se pod vedením Theodora Schiedera a Reinharta Kosellecka od 60. let rozhodně přimlouvaly za větší orientaci historiografie na teorii.¹⁷

Ve vývoji kontroverzí historiků po r. 1945 sehrála svoji roli také kvantitativní hlediska. Struktura učitelstva zůstávala do konce 50. let téměř beze změny a docházelo jen k pozvolné výměně těch, pro které bylo ještě císařství a první světová válka hlubokým osobním zážitkem, za ročníky kolem r. 1910. Avšak tato výměna neznamenala žádný zlom, neboť zůstávala spojena s politickým a duchovním dědictvím Říše a s jednotným humanistickým vzděláním, jak konstatoval Werner Conze. Léta, která následovala potom, jsou ve znamení dramatického budování oboru. Pro ilustraci uveďme jen některá čísla: v r. 1960 pracovalo v oboru dějiny 103 vysokoškolských profesorů, v r. 1966 už jich bylo 161 (řádných a mimořádných). V r. 1983 se celkový počet učitelů historie rozšířil na 345 vysokoškolských profesorů. Již samo budování oboru muselo nutně vést k diverzifikaci pozic a také „hodnotových idejí“. Jestliže se navíc podíváme pozorněji na jednotlivé generace, vidíme, že v 50. letech chyběla generace, která by za normálních okolností mohla nastoupit na univerzity, tedy ročníky mezi léty 1910 a 1920. I to byl důvod, proč se tak dlouho lpělo na tradičním kánonu otázky a metody. Naopak síla a náhlost personálních změn musela vyvolat změnu historického nazírání, hodnotících měřítek i metod.¹⁸

¹⁷ Viz k tomu šest svazků řady *Theorie und Geschichte*, München 1977–1990. Podněty k moderním dějinám z metodického hlediska přicházely nejprve od badatelů, kteří se dějinami NS primárně nezabývali. Charakteristický je pro tuto situaci příspěvek Horsta MATZERATHA/Heinricha VOLKMANNNA, *Modernisierungstheorie und Nationalsozialismus*, v: Jürgen Kocka (ed.), *Theorien in der Praxis des Historikers*, Göttingen 1977, s. 82–102.

¹⁸ Ke kvantitativnímu vývoji srov. údaje v: Willi ALBERT/Christoph OEHLER, *Materialien zur Entwicklung der Hochschulen 1950 bis 1967*, Hannover 1969; *Wissenschaftsrat, Grunddaten zum Personalbestand der Hochschulen*, Köln 1988. Vývoj komentuje Werner CONZE, *Die deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*.

Toto lpění na tradičních metodických a praktických postupech můžeme sledovat i ve výuce. Martin Broszat uskutečnil podobný průzkum pro 70. léta. Na téma německých dějin období národního socialismu napočítal v této době 650 přednášek, cvičení a seminářů, tzn. průměrně 30 pro každou univerzitu a skoro dvě přednášky, cvičení nebo seminář za semestr na každé univerzitě. Doplněním o další data z toho vyplývají některé poučné výsledky. Po skončení války zavládlo zpočátku v německých historických seminářích nápadné ticho. Na univerzitě v Tübingen trvalo například až do letního semestru 1952, než se vůbec konaly obecné přednášky pod titulem „Mezinárodní problémy let 1936-1938“. Podobně tomu bylo ve Freiburgu. Zde přednášel Michael Freud v zimním semestru 1950/51 poprvé o druhé světové válce. O rok později nabídl Gerhard Ritter seminář na téma „Vybrané problémy od r. 1914“, avšak můžeme si být jisti, že se zaměřil v první řadě na dějiny první světové války, protože se v této době zabýval prací na svém díle *Státnické umění a válečné řemeslo* (Staatskunst und Kriegshandwerk). Budeme-li dále listovat v seznamu přednášek, přesvědčíme se o tom, že to nebyly ojedinělé případy.

Také v dalších letech až daleko do 60. let můžeme konstatovat nápadné mlčení historiků, co se týče národního socialismu. Změnu přinesla teprve řada univerzitních přednášek, které byly uspořádány přímo kvůli uvedenému deficitu.¹⁹ V osmdesátých letech tomu bylo zcela jinak. V návaznosti na 70. léta toto téma prodělávalo nyní výraznou konjunkturu, avšak s jiným, rozšířeným profilem, než jaký předložil Broszat ještě pro 70. léta. Zde hrálo důležitou roli zcela jasné obrácení pozornosti k dějinám všedního dne. Konkrétní poměry

Bedingungen und Ergebnisse, v: HZ 225 (1977), s. 1–28, a Ernst SCHULIN, *Zur Entwicklung der deutschen Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg, Versuch eines Überblicks*, v: Jürgen Kocka u.a. (ed.), *Von der Arbeiterbewegung zum modernen Sozialstaat*, München 1994, s. 831–846, zde s. 835.

¹⁹ Martin BROSZAT, „Holocaust“ und die Geschichtswissenschaft, v: týž, *Nach Hitler*, s. 115. Tento výzkum jsem prováděl podle seznamu přednášek pěti západoněmeckých univerzit, a od r. 1990 dodatečně pro pět univerzit v pěti nových zemích. K řadám přednášek 60. let viz A. Flitner (ed.), *Deutsches Geistesleben und Nationalsozialismus. Eine Vortragsreihe der Universität Tübingen 1985*; *Die deutsche Universität im Dritten Reich. Eine Vortragsreihe der Universität München*, München 1966.

přímo v místě dění byly nadále velmi různé. Uvedme alespoň jeden aspekt: nahlédnutí do seznamů přednášek univerzit v bývalé NDR z posledních let ukázalo mimo jiné nápadný návrat nebo také kontinuitu pojmu fašismu, který na západoněmeckých univerzitách ztratil význam již před r. 1989. Vedle těchto užších historiografických zkoumání je v rámci zde analyzovaného kulturněhistorického mapování kontroverzí historiků nastolena nakonec ještě otázka zásadní, která se týká vlivu obce historiků na formování obrazu historie ve veřejnosti. Historikové se zjevně pokoušeli a pokoušejí ovlivnit formování obrazu historie ve veřejnosti svojí účastí na diskusích o národním socialismu. K tomu je nejprve třeba skromně předeslat, že odborná historická interpretace si nemohla činit monopol na vysvětlení a interpretaci národního socialismu v žádném časovém bodě po r. 1945. Ve skutečnosti ovlivnil obraz historie na veřejnosti ve velké míře teprve norimberský proces a následující soudní procesy. Diskuse o promlčení zločinů v letech 1965-1979 působily dále v tomto směru.²⁰

Abychom mohli ocenit dopad historického výzkumu, musíme ho začlenit do dějin širší konfrontace s národním socialismem ve Spolkové republice. Sem patřily vzpomínkové slavnosti, řeči a projevy o svátcích, konkurující pokusy z literatury a filmu – mezi nimi zvláště seriál o holokaustu Giuliana Greena a Schindlerův seznam Stevena Spielberga. Význam médií, která konkurují vědě, vůbec vzrůstá. Především televize a kino, a částečně také muzea vystupují stále více jako zprostředkovatelé historické vědy a poznání.

Podíváme-li se zpět na raný obraz nacistické diktatury, můžeme také konstatovat, že ho do značné míry vytvářely četné práce nehistorické. Sem patřily deníky z válečných let Ernsta Jüngera *Strahlungen*, které vyšly v roce 1949, a *Dotazník (Fragebogen)* Ernsta Salomona z r. 1951. Deník Anne Frankové se mezi lety 1950 a 1958 prodal v počtu asi 700 000 exemplářů. Vedle toho zde bylo také literární vyzdvihování vojenských ctností, jako trilogie 08/15 Helmuta Kirsta, a také filmové, jako slavný film o Canarisovi.

²⁰ Srov. k těmto otázkám Peter STEINBACH, *Nationalsozialistische Gewaltverbrechen*, Berlin 1981, a Clemens VOLLHALS, *Die Hypothek des Nationalsozialismus. Entnazifizierung und Strafverfolgung von NS-Verbrechen nach 1945*, v: GG 18 (1992), s. 51–69.

Ale ani hodnotu odborných diskusí bychom neměli příliš podceňovat. *Die deutsche Katastrophe* (Německá katastrofa) z r. 1946 od Friedricha Meinecka patřila vedle Jaspersovy *Die Schuldfrage* (Otázka viny) k nejčtenějším dílům prvních poválečných let. Četných vydání a zčásti ve značném nákladu se dočkala díla mnoha autorů, jejichž názory při sporech historiků převládaly. K nejúspěšnějším autorům je patrně třeba přičíst Walthera Hofera, jehož sbírka dokumentů k národnímu socialismu byla vytištěna již v polovině 70. let v nákladu 685 000 výtisků. Také významnější studie k interpretaci Třetí říše, mezi nimi práce Hanse Buchheima, Martina Broszata, Hans-Adolfa Jacobsena a Helmuta Krausnicka publikované pod titulem *Anatomie des SS-Staates* dosáhly v 6. vydání z r. 1994 nákladu 50 tisíc exemplářů. Broszatova směrodatná studie *Der Staat Hitlers* z roku 1969 přesáhla ve 12. vydání hranici 120 000 výtisků. Jako poslední příklad uvedme, že nejnovější studie Ulricha Herberta o Werneru Bestovi byla ve svém prvním nákladu 2000 exemplářů během krátké doby rozebrána. Výstavy o wehrmachtu, katalogy a další nabídky médií působí v tomto směru podpůrně a v mnoha případech vzbuzují teprve ony veřejný zájem.

Všechny body, které jsme zde naznačili, poskytují aspekty kulturně-historického zmapování jednotlivých diskusí historiků, o kterých pojednáme v následující části podrobněji.

Diskuse historiků po roce 1945

1. Revizionismus a tradicionalismus v padesátých letech

Na konci války poznamenal četné historiky hluboký pocit porážek. „Ztráta dějin“ vytvářela přímo topos dobových hodnocení. Paralelně k tomu se začaly množit požadavky na revizi tradičního obrazu dějin. V historiografické retrospektivě však byla dlouhá 50. léta často pokládána za období přímo klasického vytěsňování dějin národního socialismu. Tuto perspektivu je však třeba v některých bodech doplnit, případně zrevidovat.

Výchozím bodem prvních debat o národním socialismu byly publikace převážně zahraničních autorů, kteří konstatovali zvláštní a dlouhou, negativně poznamenanou cestu Němců zčásti již od středověku, zčásti od Luthera a zčásti také teprve od Friedricha Velikého. Za všechny jeden zvláště křiklavý příklad: „It was no more a mistake for the German people to end up with Hitler that is an accident when a river flows into the sea“.²¹

Podobné hrubé analogie musely provokovat odpovědi, zvláště když se zároveň jednalo o klíčová témata staršího německého dějepisectví. Z německé strany takové konstelace vnesly do diskuse hned od počátku apologetický tón. Z toho vznikl přes veškeré fatalistické nálady u konzervativního historika Siegfrieda Kaehlera, avšak nejen u něho, vzdorovitý duch obracející se proti všem snahám vytvořit z německého jména „odium generis humani“.²² Úkol střežit a hájit tradici pravého a skutečného Německa proti šířícím se pomluvám „demokraticko-židovské propagandy a proti anglosaské justici“ prý zůstává. Historik má nyní za úkol pracovat na vytváření pravdivé německé tváře proti „šklebu národního socialismu a znetvoření cizími obviněními“.²³

Proč se však nemohly prosadit požadavky revize tradičního kánonu otázek a metody? Předně to spočívalo v omezeném charakteru samotných požadavků. Gerhard Ritter dospěl v roce 1946 v *Geschichte als Bildungsmacht* k závěru: „Celý základ výuky, sám obraz naší historie zakolísal“, a ve svém programovém prohlášení na prvním sjezdu poválečných historiků r. 1949 v Mnichově mluvil o tom, že „my /němečtí historikové, pozn. aut./ bychom se neměli prostě uzavírat generalizujícímu pozorování, nýbrž bychom jej měli umět používat jako heuristickou pomůcku“. Mimoto musíme konečně „vyjít z německého ghetta

²¹ Srov. k tomu stěžejní: Volker BERGHAHN, *Deutschlandbilder 1945–1965. Anglo-amerikanische Historiker und moderne deutsche Geschichte*, v: Schulin, *Deutsche Geschichtswissenschaft*, s. 239–372.

²² Srov. k tomu Siegfried A. KAEHLER, *Briefe 1900–1963*, ed. v. Walter Bußmann und Günter Grüntahl, Boppard 1993, zvl. s. 292–299.

²³ Dopisy Siegfrieda Kaehlera Martinu Kaehlerovi z 19. a 26. května 1945 a 15. června 1945, v: tamtéž, s. 298nn., 302–311.

a opět univerzálně rozšířit historicko-politický horizont“. Ritter však také doplnil, že by to všechno chtěl nadále omezit na tradiční, téměř čistě politicky chápanou historii.²⁴

Byly zde i další důvody ve prospěch výrazné kontinuity. Těsně po skončení války se Kaehler shodoval s kolínským historikem Peterem Rasowem v názoru, že „neodstranitelnou základní příčinou naší bídy /.../ je masový člověk, který se narodil do Bismarkovy říše“.²⁵ Tímto heslem poukázal Kaehler na ústřední pojem současné politické a kulturní diskuse, který měl dosáhnout svého vrcholu teprve v dalším průběhu 50. let. U Gerharda Rittera se tento pojem dostal do jeho neustále zdůrazňované klíčové teze „o odosobněném masovém lidstvu“ od francouzské revoluce jako předpokladu pro vzestup národního socialismu. Avšak i ve směrodatné práci Hannah Arendtové *Elemente und Ursprünge totalitärer Herrschaft* (česky jako *O původu totalitarismu*) tvořil tento pojem klíčovou kategorií. Arendtová se zabývala vzestupem totalitárních hnutí, které vznikly jako následek rozpadu národních států a třídní společnosti 19. století. To podle ní vedlo k závodu o „duši mas“, ke svazku mezi „lůzou a elitou“, protože tyto vrstvy přišly ve všeobecném procesu atomizace společnosti jako první sociálně a politicky o vlast. Dnes žijeme ve všech částech světa „za podmínek postupujícího zmasovění všech politických struktur“. Podle Arendtové totalitní vláda není možná bez masového hnutí a bez podpory mas, které sama terorizuje.²⁶

Pro svou sociologickou neurčitost a pro odmítání prvků plebiscitní demokracie, implicitně s tímto pojmem spojené, jak se lze mj. do-

²⁴ K Ritterovým požadavkům na revizi viz tentýž, *Geschichte als Bildungsmacht*, Stuttgart 1946, s. 7, a tentýž, *Gegenwärtige Lage und Zukunftsaufgaben der deutschen Geschichtswissenschaft*, v: HZ 170 (1950), s. 11–22, citáty s. 8 a 14. Další požadavky v tomto směru přišly především od Friedricha Meineckeho, Gerda Tellenbacha, Ludwiga Dehio aj. K této otázce srov. SCHULZE, *Geschichtswissenschaft*, s. 48–76, a Hans SCHLEIER, *Vergangenheitsbewältigung oder Traditionserneuerung? Geschichtswissenschaft nach 1945*, v: Walter H. Pehle/Peter Sillem (ed.), *Wissenschaft im geteiltem Deutschland. Restauration oder Neubeginn?*, Frankfurt 1992, s. 205–219.

²⁵ Dopis Siegfrieda Kaehlera Peteru Rassowovi z 8. července 1945, v: Kaehler, *Briefe*, s. 313–317.

²⁶ Hannah ARENDTOVÁ, *Elemente und Ursprünge totalitärer Herrschaft*, Frankfurt a. M. 1958, zvl. s. 457, 464–466, 486–489, 503, 584.

číst také ve vývodech Arendtové, se pojem „masa“ stal přímo klíčovým pojmem prvních debat při všech intelektuálních jednáních o národním socialismu. Průkopnický příspěvek Wenera Conzeho pod titulem „Od lůzy k proletariátu“, který vyšel poprvé v roce 1954, byl naproti tomu svým pečlivě odstíněným spojením pojmového, společenského a historického přístupu prvním signálem změny v odborné historii. Je však příznačné, že tento přístup zůstalo zpočátku omezeno na bádání o 19. století.²⁷

Čelným představitelům německé poválečné historie bylo navíc neustále vytýkáno, že jejich základní přesvědčení je historizující a dokonce reakční. Takto kriticky posuzoval činnost této generace historiků mj. Hans Mommsen. Rozpoznal v jejich spisech, především v Meineckeho *Deutsche Katastrophe* a v Ritterově *Europa und die deutsche Frage* počátek pokusu vyřadit Třetí říši z kontinuity německých dějin a odlišit ji jako nějaký „Betriebsunfall“.²⁸ V Meineckeho spisku jsou však také opačné doklady, které vzbudily větší pozornost teprve v posledních letech. Citujme zde alespoň jednu větu z jeho díla *Die deutsche Katastrophe*: „Spojené vojenské, velkopřemyslnické a velkoagrárnické zájmy, které působily na faktor Hindenburg, přivodily Brüningův pád“.²⁹

Byly to opravdu jen staré a vágní kategorie, s jejichž pomocí se tu historik vyjadřoval, tedy únik do „démonické povahy moci“, jak to naposledy kriticky konstatoval Winfried Schulze? Proti tomu mluví jednak jasné a jednoznačné odsouzení myšlenky mocenského státu, jednak skutečnost, že zde bylo německé buržoazii nastaveno zrcadlo jejího politického a sociálního selhání. Pojmy, jako i jazyk vůbec, pů-

²⁷ K současným kulturním diskusím 50. let, které byly silně ovlivněny filozofickými úvahami, mezi nimi konkrétně Arnolda Gehlena, Hans Freyera a José Ortega y Gasset, srov. naposledy SCHILDT, *Moderne Zeiten*, s. 324–350.

²⁸ Hans MOMMSEN, *Haupttendenzen nach 1945 und in der Ära des Kalten Krieges*, v: Bernd Faulenbach (ed.), *Geschichtswissenschaft in Deutschland*, München 1974, s. 119.

²⁹ Friedrich MEINECKE, *Die deutsche Katastrophe*, Wiesbaden 1946, s. 105. O změně v interpretacích Meineckovy „Deutsche Katastrophe“ srov. Wolfgang WIPPERMANN, *Meineckes „Die deutsche Katastrophe. Ein Versuch zur Vergangenheitsbewältigung“*, v: Michael Erbe (ed.), *Meinecke heute*, Berlin 1981, s. 101–121.

sobí pateticky a zčásti dokonce plačtivě. Meineckeho výzva k zakládání Goethových společností jako prostředku ke kulturnímu sebepotvrzení německé buržoazie na konci jeho spisu vyvolávaly v průběhu dalších let stále více posměchu a stále ostřejší odsudky. Avšak ve výkladech, podaných jazykem typickým pro tyto starší historiky, se skrývaly – přinejmenším v některých částech – pronikavé názory na ambivalenci moderny, jak o ní naposledy diskutoval zvláště Detlev Peukert.³⁰

Mimoto budeme muset mít na zřeteli i omezující faktory politické kultury, o kterých už byla řeč dříve. To, že na otázku, jaké místo má národní socialismus v německé historii, dospěli současníci k jiným odpovědím než generace po nich, souviselo do značné míry s převládáním starých „hodnotových idejí“, zejména s lpěním na národním státě jako na základní orientaci. Co se zdá být zpětně na tomto postoji zarážející, byla pedagogika v tradičním národně-výchovném smyslu; proto existují tituly jako „Dějiny jako vzdělávací moc“.

V tomto rámci se užší odborná historická diskuse 50. let pokusila nejprve prosadit vědecky kontrolovanou analýzu národního socialismu. Walter Hofer to označil přímo jako program počátečního zkoumání národního socialismu: „Ve skutečnosti je historiografie doložená dokumenty dnes jedinou možnou metodou, jak uplatnit historickou pravdu a vzít vítr z plachet všude bujícím legendám.“³¹ Při vši nezbytné kritice musíme na tomto místě vzít v úvahu, že tím mohl být učiněn první pokus nepřenechat volné pole vzpomínkám současníků. Kromě toho vyplynula tato situace z jisté nutnosti, protože přístup k národnímu socialismu ve fázi, kdy všechny příslušné dokumenty měly charakter přitěžujícího materiálu, musel mít justiční charakter.³² Takový přístup však měl ještě mnohem důležitější funkci než tu, jakou mu dlouho podsouvala kritika, neboť, jak uvedl nedávno Ernst

³⁰ K tomu viz Frank BAJOHR, *Detlev Peuklerts Beiträge zur Sozialgeschichte der Moderne*, v: týž aj., *Zivilisation und Barberei. Die widersprüchlichen Potentiale der Moderne*. Detlev Peukert zum Gedenken, Hamburg 1991, s. 7–16.

³¹ Walter HOFER, *Zur Geschichte des „Dritten Reiches“ und Zweiten Weltkrieges*, v: *Schweizerische Monatshefte* 31 (1951), s. 380.

³² Srov. Dan DINER, *Perpektivenwahl und Geschichtserfahrung. Bedarfes einer besonderen Historik des Nationalsozialismus*, v: Pehle, Ort, s. 99n.

Schulin, „překonat to, co se stalo a podat historický obraz nacistické doby bylo možné jen na tradiční úrovni politických a duchovních dějin. Argumentovat sociálními dějinami nebo strukturními dějinami by bylo znamenalo vyhnout se odpovědnosti“.³³ Vcelku podobně argumentoval již také Hermann Hampel v r. 1956. Podle jeho názoru by byla změna orientace historické vědy na dějiny kultury znamenala v poválečných letech útěk před odpovědností. Při bližším sledování se tak ukazuje, že 50. léta nejsou v historické vědě vůbec fází úplného klidu, příp. monolitické interpretace národního socialismu. To je vidět už při zběžném pohledu na další bádání v těchto letech.³⁴

Paul Kluge to v roce 1954 formuloval explicitně v řeči o úkolech Institutu pro soudobé dějiny: „Problémem pro zkoumání této doby není /.../ Hitler, nýbrž slabost německého národa pro Hitlera. Nacistická éra nemusí nutně spočívat v německé historii, nevznikla však ani náhodou a sama z osobní z vůle démonického ničitele.“ To platí i o Helmutu Krausnickovi, bývalém vedoucím Institutu. V r. 1962 prohlásil, že zodpovídat se musí všechny tři generace; to platí o „nevratitelném poznatku, že se v případě Třetí říše nejednalo jen o pouhý pracovní úraz /Betriebsunfall/ německých dějin.“³⁵

Během 50. let se však hlavní zájem vědeckých diskusí přesunul, v neposlední řadě také z podnětu širší politické diskuse, od spíše dokumentárně orientovaného zkoumání dějin k soustředění se na otázku totalitní povahy nacistického režimu.

2. Historické spory o totalitarismu a fašismu ve znamení „studené války“ a diskuse o vůdcovském státě a polykracii

Uvedené spory určovaly, ne-li dokonce ovládaly, po téměř třicet let veřejné i vědecké diskuse o národním socialismu. Svými tezemi a svými protagonisty byly a částečně ještě jsou navzájem propojeny a ved-

³³ SCHULIN, *Entwicklung*, s. 837.

³⁴ Srov. k tomu WENGST, *Geschichtswissenschaft*, s. 205n.

³⁵ Paul KLUKE, *Das Institut für Zeitgeschichte in München*, v: Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte 12 (1954), s. 238–244, zde s. 243; Helmut KRAUSNICK, *Unser Weg in die Katastrophe von 1945*. Rechenschaft und Besinnung heute, in: APZ B 19/62, s. 229.

ly k četným dílčím diskusím mezi skupinami, především mezi takzvanými intencionalisty a funkcionalisty. Hlavní argumenty těchto diskusí zde můžeme nastínit jen velmi stručně.³⁶

Zatímco jedna strana, jmenovitě Karl Dietrich Bracher, vytvářela obraz totalitní diktatury, jejíž klíčové znaky spatřuje v požadavku totální moci, v principu vůdce a ve fikci jednoty vládnoucích a ovládaných,³⁷ vytvářela naproti tomu od 60. let důležité pozice i druhá strana, za jejíž hlavní představitele můžeme považovat Martina Broszata a Hanse Mommsena. Ti vytvořili tezi o „o národněsocialistickém systému, který se rozpadl ve vzájemně se potírající ‚polykratické resorty‘ “. Za polykratickou úřednickou byrokracií považují specifický styl fašistické politiky a organizace a vysvětlují dialektiku mezi krátkodobou účinností a střednědobou relativní neefektivitou fašistických systémů jako hlavní příčinu vzrůstající radikalizace národněsocialistického režimu. Tuto radikalizaci nelze odvozovat z radikálního programu, nýbrž z toho, že fašistický režim není schopen obnovit vnitropolitickou stabilizaci.³⁸

V první fázi diskuse o totalitarismu a fašismu však docházelo k vytváření front zprvu pod převážně politickým znaménkem také ve vědecké diskusi. Lze uvést četné důkazy, že žádná jiná debata tak úzce nesouvisela s politickou kulturou a s již dříve zmíněnou polarizací obou německých států po r. 1945, jako debata o totalitarismu a fašismu. Studená válka tvořila zcela jasně důležité pozadí pro vysvětlení rychlého přijetí teorie o totalitarismu ve Spolkové republice. To, že tento pojem byl používán jako historicky vysvětlující pojem a zároveň jako politické heslo, mohlo v silně antikomunisticky zaměřené společnosti jen podpořit ochotu k jeho recepci.

Politická a společenská konstelace 60. let tvoří naproti tomu zcela jinak uspořádané diskusní prostředí. Přejít k uvolňování napětí ve

³⁶ Srov. k tomu řečnické příspěvky v: Totalitarismus und Faschismus. Eine wissenschaftliche Begriffskontroverse. Kolloquium im Institut für Zeitgeschichte am 24. November 1978, München 1980.

³⁷ Bracherovy postoje najdeme shromážené v: Karl Dietrich BRACHER, *Zeitgeschichtliche Kontroversen. Um Faschismus, Totalitarismus. Demokratie*, München 1980 (1976).

³⁸ Srov. Hans MOMMSEN, *Diskussionsbeitrag*, v: Totalitarismus und Faschismus, s. 19n.

velké politice, příchod nové generace vyučujících a studentů a boj proti nouzovému zákonodárství, to jsou některé body nové orientace a nových podmínek. Nebylo proto náhodou, že znovu ožily teorie fašismu z období mezi válkami, které byly zčásti hrubým způsobem přeneseny k odhalení „fašistoidních rysů“ ve Spolkové republice. Takové politické pozadí zde nebude dále předmětem zájmu. Tvořilo nicméně důležitý rezonanční podklad a zároveň podněty k novým vědeckým otázkám, avšak silným zpolitizováním vědeckých diskusí zároveň zpomalilo, případně znemožnilo teoretickou a metodickou diskusi, a to zvláště v moderních dějinách.

Prudkost těchto sporů je však především nutné chápat jako důsledek kumulace většího počtu po sobě jdoucích debat. Výchozí bod tvořil nejprve nesouhlas zástupců teorie totalitarismu s tezemi historiků, kteří hájili teorii polykracie. Tento spor vyvolala a tak říkajíc rozpálila srovnávací studie o fašismu z roku 1963 Ernsta Nolteho, který přes svůj počáteční konzervativní přístup našel díky svým snahám o teorii fašismu mnoho čtenářů také v širokých kruzích levice. K tomuto obratu nepřímo přispěly také následky Fischerova sporu, který svojí diskusí nasměroval zájem na roli mocenské elity v Německé říši a na další kontinuitu její moci. Odtud se ocitla debata ve vlně zájmu o Hitlera v 70. letech, kterou zahájil především Hitlerův životopis od Joachima Festa, poprvé vydaný v r. 1973. Spor se pak nadále přiostrhoval. Teze Hanse Mommsena z počátku 70. let, hovořící o slabém diktátorovi, tvořila vrchol celé diskuse.

To všechno se nedá vysvětlovat jen střety vědeckých postojů o míře autonomie Hitlerova jednání. Šlo o více než o obsahy. V této diskusi šlo o uvědomění si metody a – citujme opět Webera – o určité „hodnotové ideje“ a metodické reflexe. Už zástupci teorie polykracie, která byla v 60. letech ještě nová, se vědomě obrátili proti dřívějšímu „zúženému zornému poli“, jak je nazývali, zvláště v pohledu na obecné společenské, ekonomické a sociálně psychologické základy fašistické nadvlády. Co to znamenalo po stránce metodické, vyjádřil Martin Broszat v úvodu svého standardního díla o vnitřní struktuře třetí říše, kde říká: „K podstatnějšímu omezení díla dochází proto, že nebylo koncipováno jako líčení událostí, nýbrž jako konstituční a strukturní

dějiny nacistického režimu. Hlavní aktéři a běh událostí, obsahové jádro a působení jednotlivých rozhodnutí a předpisů se mnohdy předpokládají nebo jsou jen uvedeny, nikoli detailně popisovány. V popředí zájmu nestojí „co“, nýbrž „jak“.³⁹

Tato perspektiva, která je spíše sociálně historická nebo také strukturně funkcionalistická, může být chápána jako doplňující přístup k paralelním změnám v jiných dílčích oblastech historie. Byla podpořena zásadní změnou témat a perspektiv v historické vědě. Paralelně s těmito vývojovými tendencemi (a částečně i personálně spjaty) byla v této fázi mnohá témata moderních dějiny aktualizována.

Na terminologické úrovni vedl tento přístup k „demonumentalizaci“ nejen Třetí říše, nýbrž také samotných pojmů.⁴⁰ Přílišné zdůrazňování a mystifikace domnělého nacistického machiavellismu, o kterém se mělo mluvit už dávno, bylo nyní odhaleno jako druh souběžné mylné percepce. Místo toho nastoupilo nyní znovuoživení pojmů středního dosahu, čímž se rozumělo například doplnění pojmu odpor (Widerstand), částečně také jeho nahrazení výrazem resistance (Resistenz). Tato pozice se prosadila natolik, že se od poloviny 70. let stala dominantním interpretačním směrem. Typickým zde byl příspěvek Hanse Mommsena „Nationalismus. Kumulative Radikalisierung und Selbstzerstörung des Regimes“ v devátém vydání Meyers Lexikonu z r. 1976.

Teprve na tomto pozadí budou srozumitelnější ostré reakce, které se pak objevily v moderních dějinách zprava – a navíc i zleva. Tak například kritikům spíše „pravého“ tábora, mimo jiné Klausu Hildebrandovi a Walteru Hoferovi, nešlo jenom o závažnost jednotlivých výpovědí, nýbrž chtěli vyloučit novější přídavky, především přídavky sociálně historického původu. Přitom šlo také o to, srazit sebevědomí zástupců nové „historické sociologie“, jejíž koncepty politických dějin pocítovali jako nedostatečné.⁴¹ Tyto úvahy se setkávají v poslední době se zásadní kritikou ze zcela jiné strany a se zcela jinými poli-

³⁹ Martin BROSZAT, *Der Staat Hitlers*, München 1969, s. 9.

⁴⁰ Srov. k tomu BROSZAT, *Grenzen*, v: týž, *Nach Hitler*, s. 182.

⁴¹ Pro pozice zde jen naznačené srov. Walther HOFER, *50 Jahre danach. Über den wissenschaftlichen Umgang mit dem Dritten Reich*, v: GWU 34 (1983), s. 1–25.

tickými cíli. Sem patří zejména opakované stížnosti Karl Heinz Rotha na „enormní teoreticko-poznávací a metodický deficit vůči nacistické diktatuře v dosavadní historiografii nacismu“, které však míjí cíl, což samo může být pro zastánce tohoto směru považováno za žádoucí.⁴²

Tento spor bychom rádi považovali za legitimní spor konkurujících si směrů, ale jasné politické narážky v těchto diskusích nebyly a nejsou k přehlédnutí. Dosazení identity místo emancipace, klíčového pojmu 70. let, bylo nyní znovu na pořadu dne, zatímco ze strany levých kritiků se vedle potřeby prognosticky hledat smysl dějin předkládají vize vojensky expanzivního Německa.⁴³ Známy spor historiků v r. 1986/87 znamenal nakonec jen zveřejnění pozic, čímž se prohloubila ostrost polemiky, nikoli však podstata argumentů. Tento spor se pojil také s plíživou krizí legitimacy politického systému – na to upozornil Hans Mommsen – takže se nyní historické otázky zase mohly stát bitevním polem politických stran.⁴⁴

Dějiny všedního dne a spor o historizaci národního socialismu

Proniknutí politologicky a sociologicky fundovaných pojmů do moderních dějin, podporované funkcionalistickou školou, avšak i všeobecné potíže při vysvětlování systematických teorií vedlo paralelně s těmito diskusemi ke vzniku dnes široce známého protisměru, tak zvaných dějin všedního dne. Jeho zastánci pocítovali na počátku 80. let, že se výklady historiků nekryly se zkušenostmi těch, kterých se to týkalo – dodejme, že především Němců. Novým cílem snažení mělo

⁴² ROTH, *Historisierung*, s.12. To platí také o příspěvcích Wenera Röhrse, v: Brigitte Berlekamp/Werner Röhr (ed.), *Terror, Herrschaft und Alltag im Nationalsozialismus*, Münster 1995. K zásadní kritice těchto hodnocení srov. Norbert FREI, *Wie modern war der Nationalsozialismus?*, v: GG 19 (1993), s. 367–397, zde s. 369n. a s. 375.

⁴³ Např. Werner RÖHR, *Einleitung. Sozialgeschichtliche Faschismusforschung auf dem Hintergrund der Kontroverse zwischen Alltags- und Sozialgeschichte*, v: Berlekamp/Röhr, *Terror*, s. 13.

⁴⁴ Srov. Hans MOMMSEN, *Aufarbeitung und Verdrängung. Das Dritte Reich im westdeutschen Geschichtverständnis*, v: Diner, Ort, s. 82.

být spojení historické životní zkušenosti s vědeckou analýzou. K tomu patřilo intenzivnější pozorování různých oblastí každodenní opozice, obranného uzavření sociokulturního prostředí vůči národně-socialistickému pronikání, ale i analýza takové sféry, jako např.: udržování kontaktu s ním, kolaborace, pasivita a snaha nechtít nic vědět.⁴⁵

Stanovit jasný předěl od předchozích stupňů bádání o národním socialismu by bylo asi obtížné. To je vidět mj. z toho, že v osobě Martina Broszata a Iana Kershawa zde byly důležité osobní vztahy mezi staršími a novějšími badatelskými směry. Naproti tomu se mohl stěží rozvinout samostatný teoretický základ pro dějiny všedního dne. Programový obrat ve znamení dějin všedního dne mohl mít tak velký význam jenom proto, že se úzce přimkl k hnutí 70. let a v lokálním rámci získal pevnou základnu. V tom je třeba vidět další významný doklad úzkého spojení takzvaných změn v orientaci historické vědy se změnou politické a společenské kultury ve Spolkové republice. Za pozitivní výsledek novodobé orientace historické vědy na všední den však můžeme s jistotou uvést, že díky tomu lze zachytit přesněji než dříve „šedé zóny všedního dne“, tedy poměr mezi podřízeností a jednáním z vlastního popudu, především však míru pasivity a spoluviny.⁴⁶

Teoretické otázky předchozích diskusí o možnostech a hranicích dějin všedního dne však mohly být uvedeny na pořad dne teprve díky diskusi o historizování národního socialismu, která se rozvinula v r. 1988 mezi Martinem Broszatem a Saulem Friedländerem na stránkách *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*.⁴⁷ Broszatova výzva z r. 1985, která debatu rozpoutala, vycházela z dojmu, že už se moralita postižení nacistickou minulostí značně vyčerpala. Cílem musí být podle něj naopak to, že se „oněm dvanácti letům nebude nadále přisuzovat

⁴⁵ Charakter programu zde má předmluva Detleva Peukerta/Jürgena Reulecka (ed.), *Die Reihen fest geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus*, Wupertal 1981. Viz také úvodní poznámky Martina Broszata v *Bayern in der NS-Zeit*, Bd. 1: *Soziale Lage und politisches Verhalten der Bevölkerung im Spiegel vertraulicher Berichte*, ed. v. Martin Broszat u.a., München 1977, s. 11–19.

⁴⁶ Viz k tomu naposledy Alf LÜDTKE, *Die Praxis von Herrschaft: Zur Analyse von Herrschaft und Mitmachen im deutschen Faschismus*, v: Berlekamp/Röhr, citát s. 240.

⁴⁷ Dopisy Broszata a Friedländera jsou otištěny v: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 36 (1988), s. 339–372.

mylné negativní postavení v centru německých dějin, ze kterého se dají líčit předchozí nebo následující periody jenom jako prefašistické nebo postfašistické“. Proti tomu hájil Broszat zpracování, které jednotlivé periody přesahuje, zvláště také proto, aby dosáhl „oživení historických vzpomínek“.

Na těchto argumentech bylo nápadné jejich těsné spojení s metodickými úvahami. Broszat říká, že nechápe pojem historizování jako cestu historického názoru místo porozumění, jako názoru ve smyslu distancujícího se, analytického vysvětlení a objektivizace, jak byl chápán ve starším historismu, ale také „jako subjektivní přivlastnění a jako dodatečné dovršení minulých činů, postižení a pochybení“. Friedländer se však ptal, kde je hranice pochopení, které žádá Broszat. V kriminální oblasti nejsou podle něj problémy, ale jak je to – s narážkou na publikaci Andrease Hillgrubera⁴⁸ – s jednotkami Wehrmachtu, které byly v r. 1944/45 na východní frontě?

Skutečnost, že spor mezi Broszatem a Friedländerem nemohl dospět ke konsenzu, by se dala vysvětlit tím, že těžiště zkoumaných skupin kladli oba diskutující jinam. Zatímco se Broszat, v neposlední řadě na pozadí výsledků bavorského projektu, zasazoval o přesnější a obsáhlejší zachycení každodenních zkušeností, aby se mohla opustit představa všeobjímající vlády násilí, trval Friedländer na „politickém primátu“. Podle jeho názoru měly ostatní formy podání tendenci všední den za nacismu relativizovat. V tomto protikladu se potvrdila výchozí situace, kterou popsal Dan Diner jako takřka nevyhnutelné dilema: Čím mikroskopičtější historický přístup zvolíme, tím spíše jsou zdůrazněny prvky kontinuity a normality, a tím spíše se odráží životní zkušenosti většiny společnosti. Když se místo toho soustředíme naopak na velké události, všímáme si spíše perspektivy obětí.⁴⁹

Broszatova výzva se jevila problematická také z jiných důvodů. Ve zpětném pohledu fungovala jako příhodné vyjádření, kterého mohli používat další historikové, třebaže se zcela jinými záměry. Například

⁴⁸ Andreas HILLGRUBER, *Zweierlei Untergang, Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*, Berlin 1986.

⁴⁹ Dan DINER, *Perspektivenwahl und Geschichtserfahrung. Bedarf es einer besonderen Historik des NS*, v: Pehle, Ort, s. 110.

radikálně esotericky působící Ernst Nolte používal v historickém sporu, na jehož vzniku se spolupodílel, stále více formulace o nezbytnosti historizování, ačkoli právě on ve skutečnosti usiloval spíše o historickou relativizaci národního socialismu ve srovnání s masovým vyvražďováním, kterého se dopouštěli bolševici. Nolteho čistě ideově-historicky podložený klíčový argument, že souostroví Gulag bylo logickým a faktickým předchůdcem masového vyhlazování Židů⁵⁰, však v podstatě nepřijímají ani sami historikové, kteří se jinak ve známém Historikerstreitu hlásili k Noltemu.

S další formou relativizující historiografie národního socialismu přišla skupina mladších historiků, narozených převážně v 50. letech. Pod rouškou „zvěcnění diskuse“ se od 80. let obraceli proti údajně převládajícímu moralizujícímu trendu myšlení. Tato diskuse úzce souvisela a souvisí se znovu nastolenou diskusí o modernizaci, podle níž znamenaly kroky sociální politiky za národního socialismu výrazné zlepšení vůči předchozím etapám. Konkrétně Rainer Zitelmann objevil v Hitlerovi uvědomělého modernizátora, který chtěl odstranit třídní rozdíly a zlepšit sociální mobilitu a životní podmínky mas.⁵¹ Zitelman však staví svůj zájem o poznání čistě afirmativně, a vůbec nepočítá s všudypřítomným rasismem a antisemitismem, jak už na to upozornil Norbert Frei.⁵² Pro tento přístup jsou dále charakteristické názory tří vydavatelů, Backeho, Jesseho a Zitelmanna ve sborníku z roku 1990, kde pod heslem modernizace uvádějí: „Zatímco byla menšina ‚rasově‘ vyčleněných, politických oponentů a jiných okrajových skupin pronásledována, pokořována a nakonec ‚vyloučena‘, k sociálním požadavkům dělnictva režim přihlížel vysokou měrou.“⁵³ Zitelmann a na jiném místě také Michael Prinz dospěli k závěru, že Hitler,

⁵⁰ K tomu viz „Historikerstreit“. Die Dokumentation um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung, 2. Aufl., München 1987, v němž jsou uvedeny Nolteho argumenty a argumenty jeho protivníků a přívrženců.

⁵¹ Rainer ZITELMANN, *Hitler. Selbstverständnis eines Revolutionärs*, Stuttgart 1991 (1987).

⁵² Norbert FREI, *Wie modern war der Nationalsozialismus*, v: GG 19 (1993), s. 374n.

⁵³ Uwe Backes u.a. (ed.), *Was heißt „Historisierung“ des Nationalsozialismus?*, v: *týž, Die Schatten der Vergangenheit. Impulse zur Historisierung des Nationalsozialismus*, 2. Aufl., Frankfurt/Berlin 1992, citát s. 41.

Ley, Goebbels a Speer zastávali poměrně moderní názory, čímž se rozumí pokračování v sekularizaci, zmírňování tradičních forem sociální nerovnosti, ale také hospodářský růst a racionalizace masové produkce.⁵⁴

Ve výzkumu nemohla dopadnout reakce na tyto názory jinak než většinou jednomyslně negativně. Uvedení autoři používají modernizačního žargonu a neověří si přitom obecně běžné indikátory pro zkoumání daných otázek vzhledem k jejich reálné hodnotě. Již z tradiční perspektivy kritiky pramenů vidíme, že vysoké hodnocení sociálně-politického programu německé dělnické fronty vedené Leyem je velmi problematické. Hans Mommsen ukázal v této souvislosti zcela jasně, že je přímo absurdní „dávat do jedné řady vzletné vize režimu o budoucnosti se skutečně realizovanou politikou“, když národní socialismus nakonec usiloval o dodržování tradičních politických a sociálních struktur.⁵⁵

Nyní se však musíme ptát, proč se zde mladší autoři tak flagrantním způsobem prohřešili proti tradičním kritériím vědeckého pojmosloví a jak si vysvělit – což je ještě závažnější – jejich naprosté přehlížení vyhánění a genocidy? Lze se domnívat, že na jedné straně tento postoj odráží sebevědomí mladších autorů, kteří si myslí, že z celkově rostoucí skepse vůči moderně mohou získat oprávnění k novému hodnocení domnělých modernizačních činů nacistického režimu.⁵⁶ Navíc se zde může uplatnit i opětovné navázání na starší tradice v německé historické vědě. Němečtí historikové se léta, ne-li desítky let vyhýbali zpracování tématu holokaustu v přiměřené vědecké formě.⁵⁷ Dokonce mezi samotnými odborníky se mnoho pozděj-

⁵⁴ Michael Prinz/Rainer Zitelmann, (ed.), *Nationalsozialismus und Modernisierung*, Darmstadt 1991, s. VIIIIn.

⁵⁵ Hans MOMMSEN, *Noch einmal: Nationalsozialismus und Modernisierung*, v: GG 20 (1995), s. 391–402, zde s. 399.

⁵⁶ To je explicitní důvod, který Zitelmann a Prinz uvádějí ve své velmi diskutabilní publikaci, *Nationalsozialismus und Modernisierung*, s. VIIIIn. Srov. k tomu zásadní kritiku Hanse Mommsena, *Modernisierungsdebatte*, zvl. s. 393, a ostré odsouzení Christofa Dippera, *Modernisierung und Nationalsozialismus*, v: NPL 36 (1991), s. 450–456.

⁵⁷ Srov. k tomu naposledy Werner BERGMANN, *Die Reaktion auf den Holocaust in Westdeutschland von 1949 bis 1989*, v: GWU 43 (1992), s. 327–350, a Otto D. KULKA, *Die deutsche Geschichtsschreibung über den Nationalsozialismus und die „Endlösung“*, v: HZ 240 (1985), s. 599–640.

ších výsledků bádání stalo součástí všeobecného vědění teprve se zpožděním. V tom je třeba hledat hlavní příčinu prudkosti současných diskusí, kterou podněcují zvláště otázky kolem Osvětimi.

Historizování Osvětimi

Ještě ve studii Eberharda Jäckela *Hitlers Herrschaft* se nacházejí úvahy o vzniku „konečného řešení“ pod nadpisem „Cesta z dějin“. V této souvislosti zdůvodňuje Hans Mommsen v jednom článku z roku 1983 dnes známou formulaci o „realizaci utopie“. Proti představě programu na zničení Židů, který navrhl a prosazoval Hitler, jak zdůrazňoval zvláště Jäckel, rozvinul Mommsen na tomto místě tezi o komplexní součinnosti ideologických představ Hitlera a jiných nacistických vůdců, kteří uvedli v chod proces masového vyvražďování teprve na základě toho, jak se problém sám vytvořil a kvůli ctižádosti Hitlera a jeho satrapů z SS. Také Martin Broszat mluvil v této souvislosti o „propagandistické metaforice“, která v jeho interpretaci, tak jako u Mommsena, byla realizována teprve pod tlakem spontánně vytvořené blokády.⁵⁸

Rovněž diskuse mezi Broszatem a Friedländerem se v jádru k této otázce přibližovala, ale nikdy ji nedokázala skutečně zodpovědět. Od toho odváděly částečně samy Broszátovy kritiky, neboť v jeho způsobu nazírání měly vzpomínky na holokaust tendenci ke zpětnému vytváření nové hierarchie a nového uspořádání historicky relevantních faktů (tzn. že od Osvětimi se zpětně odvíjejí celé dějiny Třetí říše). Proto se Broszat přimlouval za to, „aby se využila zčásti skutečně irelevantní paralela mezi relativně nepolitickou životní normalitou a mezi diktátorskými požadavky a pronásledováním ze strany režimu jako předmět otázek a dalších úvah historiků.“⁵⁹

⁵⁸ Eberhard JÄCKEL, *Hitlers Herrschaft*, Stuttgart 1981, s. 123–146; Martin BROSZAT, *Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus*, v: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 18 (1970), s. 392–409; Hans MOMMSEN, *Die Realisierung des Utopischen. Die Endlösung der Judenfrage im „Dritten Reich“*, v: GG 9 (1983), s. 381–420, zde s. 399.

⁵⁹ Tak Martin Broszat Saulu Friedländerovi ve svém dopise ze 4. Dez. 1986, otištěno v: VfZ 36 (1988), s. 365.

Byli však Němci národem zcela „normálních viníků“? Tak zní opravdu nejdůležitější otázka, se kterou nepřišel jako první Goldhagen, nýbrž ji už nastolil nedávno předtím Christopher Browning, Omer Bartov, Götz Aly a nedávno Ulrich Herbert.⁶⁰ Dá se říci, že se ani jeden z historiků předtím neodvážil analyzovat motivy prostého viníka a jeho svět představ, to znamená, že se nikdo neodvážil napsat něco jako každodenní dějiny genocidy. Goldhagen to činí velice zevrubně a rozšiřuje tuto práci o dodnes málo známé pochody smrti po zrušení vyhlazovacích a koncentračních táborů. Jeho hlavního záměru se však už předtím chopili jiní výše jmenovaní autoři.

Christopher Browning se ve své práci o rezervním policejním praporu 101 pokusil na základě protokolů o výslechu policejní ústředny v Ludwigsburgu zachytit proces, v němž se z „normálních otců rodin“ mohli stát suroví vrazi. Zjišťuje, že důležitým předpokladem k tomu je „odlidštění člověka“, které umožnilo viníkům psychicky se distancovat.

Podobně popsal Bartov zbrutalizování bojů na východní frontě přičiněním oddílů Wehrmachtu. Vzhledem k neúspěchu strategie bleskové války v zimě roku 1941/42 se podle Bartova rozpadaly sociálně vymezené jednotky. Ty byly rozpuštěny a místo toho byly ideologizovány podle konceptu bojového společenství. Vedení Wehrmachtu dalo přitom volnost brutalitě vůči nepříteli a vůči civilnímu obyvatelstvu jako vědomému ventilu. Bartov však zdůrazňuje, že tradiční pravidla lidskosti pozbyla platnosti již v původní společnosti.

K jasnější představě o tom, jak do sebe zapadalo přesídlování, vysídlování, selekce a genocida, přispěl svými studiemi především Götz Aly. Na způsobu, jakým Aly postupoval, je z hlediska historiografického nápadná především nová perspektiva. Tato perspektiva musí být, jak autor konstatoval, iritující, neboť jde o interní pohled správců a plánovačů mašinérie smrti. „Co se však muselo jevit obětem jako

⁶⁰ BROWNING, Christopher R., *Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibataillon 101 und die „Endlösung“ in Polen*, Reinbek 1993 (angl. 1992 pod názvem *The Ordinary Men*); OMER BARTOV, *Hitler's Army. Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*, Oxford 1991; GÖTZ ALY, *„Endlösung“. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt 1995.

strašný důsledek byrokracie smrti“ říká Aly, „vypadalo v očích viníků zcela jinak“. Zde se tytéž dějiny představují jako dějiny řady porážek, nikoli dosažených národních cílů. To co se událo, říká Aly, a téměř se pragmaticky distancuje od dosavadního bádání, je přístupné analýze „obvyklými historiografickými prostředky.“⁶¹

Shrneme-li nové perspektivy, které přinesl Aly a další historikové, objeví se nám vedle mnoha dílčích výsledků jedno zcela významné zjištění: k hlavním viníkům „konečného řešení“ se už nyní nepočítají jen známé nacistické veličiny, příslušníci oddílů zvláštního nasazení a personál koncentračních táborů, nýbrž se zde dostávají do centra pozornosti prostí viníci a funkcionářská elita ze všech oblastí, jak teoretikové tak i praktikové konečného řešení. A jedna ze znepokojujících otázek musí znít: Proč se tyto oblasti a tyto skupiny lidí zkoumají podrobněji teprve nyní? Životopis Ulricha Herberta o Werneru Bestovi, autoru Boxheimerských dokumentů z r. 1931 a jednoho z nejdůležitějších mužů vedle Heydricha snad může být klíčem k odpovědi na tuto otázku. Best byl po válce aktivní jako jeden z organizátorů kampaně za všeobecnou amnestii nacistických zločinců. Tím se dostáváme zpátky k výchozímu bodu našich úvah v úvodu této práce, totiž k otázce poměru politické kultury ve Spolkové republice a možností a historického bádání o národním socialismu po roce 1945.⁶²

Na závěr je možno konstatovat, že spory historiků o národním socialismu po roce 1945 byly bez výjimky úzce spojeny s politickými, společenskými a kulturními změnami ve Spolkové republice. Důležité posuny v bádání o moderních dějinách nelze pochopit bez přihlídnutí ke změnám veřejných postojů. Zdá se, že důležitým předělem jsou zde spíše šedesátá a sedmdesátá léta než léta padesátá. Diskuse o národním socialismu byly kromě toho odrazem změn ve struktuře oboru, odrazem postupného přesouvání těžiště z původně politických dějin nejprve na dějiny společnosti a později také na dějiny všedního dne, a byly také odrazem snah o pevnější teoretické základy historické vědy. Z hlediska časového se tyto změny prosadily v mo-

⁶¹ ALY, „*Endlösung*“, s. 95 a s. 374.

⁶² Ulrich HERBERT, *Werner Best*, 2. vyd., Bonn 1996.

derních dějinách později než v ostatních oblastech historické vědy. Výsledky dlouhého procesu potlačování diskuse o národním socialismu v německé historiografii, který se protáhl do 60. let, je však třeba modifikovat. Například není asi náhodou, že se dnes znovu více přihlíží k názorům starší generace historiků. Nepřekvapí proto ani, že otázka kontinuity v německé historické vědě přes hranice roku 1945, vyvolává nyní nový badatelský zájem.⁶³

⁶³ Na toto téma jsou charakteristické příspěvky ve sborníku Lehmann/Horn/Melon, *Paths of Continuity*.